

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ЯК ПРЕДСТАВНИК
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ**

**MYHAYLO DRAGOMANOV AS A REPRESENTATIVE OF
POLITICAL AND LEGAL MIND OF UKRAINE**

У статті подаються основні етапи політичного життя М. Драгоманова як видатного мислителя XIX століття та його вплив на політико-правову думку українського народу.

In the article the basic stages of political Dragomanov's life are given, as a prominent thinker of XIX age and his influencing in political-law opinion of the Ukrainian peoples.

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 році в Гадячі на Полтавщині. До останніх днів свого життя (1985р.) він був непересічним представником ліберального руху.

Батьки, дрібнопомісні дворяни, нащадки козацької старшини, були освіченими людьми, поділяли ліберальні для свого часу погляди. Особистість Михайла формувалася серед простого людства. Батько був чесною і справедливою людиною, добре ставився до селян. Як і дядько Яків, колишній декабрист, учив він хлопця набувати знань, щоб віддати себе праці для добра рідного краю.

„Я надто зобов'язаний своєму батькові, який розвив у мені інтелектуальні інтереси, з яким у мене не було морального розладу і боротьби” — згадував пізніше Михайло Петрович¹.

З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі, де, з-поміж інших дисциплін, виділяв історію, географію, мови, захоплювався античним світом.

Місцевий учитель з історії О. Стронін привів йому інтерес до праць європейських просвітителів Вольтера, Руссо, Дідро та ін. Про це згадував М.Драгоманов, який і сам згодом став одним з перших українських просвітителів².

Продовжував своє навчання допитливий учень у Полтавській гімназії. Навчаючись у гімназії, Драгоманов цікавився гуманітарними дисциплінами, велику увагу приділяв минулому українського народу.

Це були часи накопичення знань, розширення інтересів, захоплення новітніми політичними течіями. М.Драгоманов вражав

¹ Драгоманов М. Вибране. –К.:Либідь,1991. — с. 18/

² Драгоманов М. Вибране. –К.:Либідь,1991.

викладачів своєю надзвичайною цілеспрямованістю, працьовитістю, освіченістю.

Восени 1859 року М. Драгоманов вступає на історико-філологічний факультет Київського університету. М. Драгоманов намагався встигати й органічно поєднувати процес навчання з практичною громадською роботою, на яку підштовхували розбуджені загальною ситуацією політичні настрої.

У 1863 році М. Драгоманов стає членом Громади. Ці об'єднання виникали як форма пробудження свідомості національної інтелігенції до пізнання української літератури, історії, культури, народного побуту, права. Пізніше у 70-х рр. з'явилися нові, "молоді Громади", в статутах яких уже стояло питання про „самостійне політичне існування” України з „виборним народним правлінням”. Тут він знайомиться з В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Лисенком та іншими діячами. Свої творчі пошуки й практичну роботу спрямовує на зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас, максимальне підвищення її ефективності. Незважаючи на указ міністра внутрішніх справ Валуєва, що обмежував вживання української мови, публікує в газеті „Санкт-Петербургские ведомости” низку статей: „Земство и местный элемент в народном образовании”, „О педагогическом значении малорусского языка” та ін., де відкрито виступає проти політики русифікації школи й відстоює навчання рідною, українською мовою. Ця проблема стає особливо актуальною з появою в Україні земств, які відігравали значну роль в розвитку освіти¹.

Разом з тим, досліджуючи історію стародавнього світу, він простежує механізм функціонування суспільства та держави і доходить висновку, що суспільство — цілісна система, розвиток якої тісно пов'язана з економікою, соціальними відносинами, політикою, юриспруденцією. Це дає йому змогу закласти підвалини політичної доктрини: „Зменшивши бодай трохи те, що сам народ називає своєю темрявою, ми підкопаємо й ті основи, що на них тримається і здирство, яке заїдає народ”².

З середини 60-х років становлення М. Драгоманова як ученого відбувається у тісному взаємозв'язку з його публіцистичною діяльністю. По суті, в цих роботах М. Драгоманова — історичних, політологічних, етнографічних, філологічних, соціологічних тощо — мимоволі відбувається зміщення акцентування на політичне підґрунтя даного питання.

У своїй першій ґрунтовній праці з історії України „Малороссия в ее словесности” М. Драгоманов показав себе неординарним істориком, з власною концепцією, яка суперечила офіційній. Так, розпочавши розповідь з прадавніх часів, він доводить, що сучасний український

¹ *Сфрёмов С.* За рік 1912-й... — К.: Орій; Кобза, 1993. — с. 56.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 Т.— 12 кн. (перевидання)— К.: Наукова думка, 1991. — Т.1 — с. 239.

народ — спадкоємець не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі, Галицького князівства¹.

З 1864 р. він — приват-доцент, а з 1870-го — доцент Київського університету. З метою вдосконалення кваліфікації у 1871 році Київський університет відряджає М.Драгоманова за кордон. Замість запланованих двох років молодий учений пробув там майже три, відвідавши за цей час Берлін, Прагу, Відень, Флоренцію, Гейдельберг, Львів. Під час свого перебування за кордоном у 1871-1873 рр. М. Драгоманов підпав під вплив надзвичайно популярних тоді у Європі соціалістичних ідей. З поверненням додому, він доводив, що *„радикал, котрий на Україні не признає українства, єсть не додумавшийся радикал, так само українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл”*. Опираючись на цю формулу, він вперше в українській історії створив струнку ідеологічну систему².

У великих університетських центрах Гейдельберга, Берліна, Рима, Відня, Флоренції та ін. М.Драгоманов досліджує місцеві архіви, знайомиться з дійсністю європейських країн, передовою думкою і провідними політико-правовими теоріями, зокрема П.-Ж. Прудона, що мали вплив на формування власної політичної концепції вченого, вивчає становище національних меншин, у тому числі й слов'янських народів, серед них галичан у складі Австро-Угорщини і поляків у складі Німеччини.

Особливе місце в політично-правовій діяльності М.Драгоманова посідає Галичина. Він був одним з перших, хто намагався розбудити галицьке громадське життя, піднести рівень суспільної свідомості.

Трирічне закордонне турне М.Драгоманова було надзвичайно плідним для молодого вченого. Він міг критично оглянути й оцінити свої переконання, зіставляючи їх з наочним західноєвропейським досвідом.

У 1873 р. М.Драгоманов повертається до Росії уже з сформованою політичною доктриною федеративного соціалізму. Майбутня держава уявлялася йому федерацією вільних громад, які б об'єднували людей на підставі спільних території та господарської діяльності й становили автономні національні одиниці. Для досягнення цієї мети він визначив три етапи: духовно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-економічних відносин. Рішуче засуджуючи політичні авантюри й насильницькі революції, Драгоманов вважав, що будь-який політичний рух повинен характеризуватися участю в ньому всього народу, а також розділяв у своїй політичній доктрині часовою дистанцією культурно-просвітницькій і політичний етапи творення держави, бо в суспільстві, не здатному керувати собою, самоуправлятися, зазначав він, не може

¹ Кормич Л., Багацький В. Історія України від найдавніших часів і до XXI століття: Навч. посіб. — Х.: Одиссей, 2004. — с. 27.

² Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності.— Львів: Львівський держ. ун-т ім. І.Франка, 1999/ — с. 45.

бути й мови про радикальні зміни. „Доки не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'яток нашої мови з XI ст. до пісень, не напишемо історії свого народу, доти мусимо сидіти, присипавши голову попелом, у політику не лізти й прокламацій не писати”¹.

1873-1875рр. М.Драгоманов бере активну участь у громадському житті Наддніпрянської України. Це і викладацька робота, і діяльність у Київській громаді. Фактично він сам редагує газету «Киевский телеграф», у якій співробітничали П. Житецький, П. Чубинський, С. Подолинський та ін., налагоджує стосунки з російськими народниками А. Желябовим, О. Дейчем, Я. Стефановичем, збирає кошти для повстанців проти турецького гніту в Герцеговині. В цей час М.Доагоманов не залишає й дослідницької роботи. Виходить його спільна з В. Антоновичем праця „Исторические песни малорусского народа”, яку вони почали писати ще у 1869 р., „Малорусские народные предания и рассказы”, „Про українських козаків, татар і турків” та ін.

Обстоюючи думку, що вирішальна роль в історії належить народним масам, він досліджує відтворення історико-політичних настроїв, а також зміни в менталітеті простих людей.

Чимало М.Драгоманов доклав зусиль (і в цьому велика його заслуга перед Україною) до налагодження зв'язків між українським рухом у Наддніпрянщині й на західноукраїнських землях. У Галичині, що була тоді під владою Австро-Угорщини, жилося вільніше, ніж у Російській імперії, тому там зосередилася та велика культурна праця, яка згодом принесла відродження всьому українському народові.

М.Драгоманов активно співробітничав з І. Франком, О. Терлецьким, В. Навроцьким та іншими молодими галицькими діячами. Його статті друкувалися в газетах і журналах „Правда”, „Діло”, „Друг”, „Громадський друг”.

Зробив він чимало і для повернення І.Франка та інших молодих галичан до соціалізму. Не приховуючи своїх переконань, часто вступав у дискусії на сторінках журналів („Правда”, „Зоря”, „Діло”).

У середині 1870-х рр. сили реакції розпочали наступ на український рух. Було закрито „Киевский телеграф”, а 1876-го вийшов Ємський указ Олександра II, який унеможливив подальший розвиток української культури і національної науки. Ще 1875 р. Драгоманова було звільнено з університету за політичну неблагонадійність. Наступного року він за дорученням „Громади” виїжджає за кордон і засновує в Женеві вільну українську друкарню, а також займається політичною працею.

Цькування українства в Росії, та навіть репресії проти буржуазних лібералів радикалізувати політичні погляди Драгоманова. Як видно з його статей „Турки внутренние и внешние”, „До чего довоевались”, „Внутреннее рабство и война за освобождение”, він більше не розділяє

¹ Кормич Л., Багацький В. Історія України від найдавніших часів і до XXI століття: Навч. посіб. — Х.: Одіссей, 2004. — с. 75.

часовою дистанцією політичний етап визвольного руху, збагнувши, що боротьба за політичну свободу так само необхідна, як і культурницька праця. Ця теза стає визначальною не лише для галицьких українців, а й для нової генерації наддніпрянських діячів початку ХХ ст.¹

Мету перебування за кордоном і напрям своєї діяльності Драгоманов сформулював у журналі „Громада”. По-перше, це дати матеріал про Україну, по-друге, шляхом висвітлення прогресивної політичної думки, в тому числі західноєвропейської, сприяти утворенню політичних гуртків в Україні. Тобто зв'язок України з Європою повинен стати двостороннім. Важливо було надати українському рухові загальноєвропейського звучання, домогтися його підтримки в світі.

11 травня 1878 р. він виступив на літературному конгресі в Парижі з доповіддю „Література українська, проскрибована урядом російським”. Розповівши про багатство української літератури, Драгоманов висловив надію, що „конгрес не залишиться байдужим до наших скарг і знайде спосіб допомогти”. Водночас він енергійно підтримував слов'янські народи, що виступали проти панування Туреччини. Вагомим для популяризації ідей українського руху стало знайомство Драгоманова з одним з провідних європейських соціал-демократів Є. Бернштейном.

Але найважливішою справою була видавнича й публіцистична діяльність. Протягом 1878-1881рр. виходять п'ять номерів журналу „Громада”, який став для України тим, чим „Колокол” Герцена для Росії. У виданні Драгоманову надавали допомогу С. Подолинський, М. Павлик, дружина Людмила (завідувала експедицією журналу). Якраз у „Громаді” з'явилася політична програма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України. Драгоманов, по суті, сам редагує ще один журнал — „Вольное слово” й публікує статті, присвячені боротьбі проти самодержавства, розвиткові української літератури та освіти. Аналізуючи державний бюджет Росії, він зазначав, що в привілейованих школах на кожного учня витрачають в середньому 1000 крб. на рік, а в народній — 4 коп. Його дослідження були спрямовані в русло історичних традицій українського народу. Не поділяючи поглядів П. Куліша, який вважав козаків лише „розбишаками”, Драгоманов доводив, що козаччина за своїм устроєм наближалася до вільних європейських держав. Головна тема „Громади” — дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи і рівності серед світової спільноти.

М. Драгоманов спілкувався з російською еміграцією, членами „Народної волі”, „Чорного переділу” та інших народницьких організацій, критикуючи їх, зокрема в статті „Малоруський інтернаціоналізм”, за нехтування національного питання та великодержавний шовінізм.

¹ *Стельмах С.* Історична думка в Україні ХІХ — початку ХХ століття. — К.: Академія, 1997. — с. 33.

Докоряв і молодим українцям, котрі вступали до російських революційних організацій, бо вважав, що соціалістичні партії розумітимуть і обстоюватимуть потребу народу, якщо будуть національними.

Видання „Громади” й статті Драгоманова у „Вольном слове” привернули увагу всієї Європи. А тим часом його стосунки з українським рухом у Росії склалися значно гірше. Радикалізація поглядів Драгоманова, з одного боку, й наступ реакції в Росії — з другого, призвели до припинення фінансування Київською громадою журналу Драгоманова, пізніше й до відкритого розриву між ними. Але він зберіг добрі стосунки й листувався з М. Лисенком і М. Старицьким, з яким був знайомий з часів навчання в Полтавській гімназії, а відтак у Київському університеті.

Відтоді Драгоманов розраховує лише на підтримку українського руху в Галичині, хоч не втрачає надії на еволюцію наддніпрянських діячів. 1886 р. він публікує статтю „Напередодні нових смут”, де висуває ідею створення української радикальної партії. Ідея ця знайшла широку підтримку серед галицьких українців, які були готові до відкритої політичної боротьби за права українського народу.

З другої половини 80-х рр. М. Драгоманова запрошують до співпраці ряд провідних видань Галичини. Становлення і розвиток радикальних рухів у Західній Україні, за свідченням І. Франка, стало останньою і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова¹.

Останній період життя Драгоманова пов'язаний з Болгарією. У 1888 р. у Софії було засновано Вищу школу, яка перетворилася згодом на університет. Туди й запросили його у 1889 р. професором кафедри загальної історії. Вихованці Драгоманова згодом стали відомими болгарськими вченими. Одночасно він редагував науковий „Сборник за народні умотворення, наука і книжнина”. Ім'я М. Драгоманова асоціювалося в свідомості прогресивної громадськості з боротьбою слов'янських народів за свободу, автономію, братерство.

Виважений і проникливий політик, М. Драгоманов мучився тією задушливою загальною атмосферою, що склалася на теренах Російської імперії у ставленні до національних меншин. Це був період перед черговим тотальним наступом на вільнолюбний настрій народу.

Працю М. Драгоманова „Чудацькі думки про українську національну справу”, написану ним за кілька років до смерті, можна вважати заповітом науковцям у галузі дослідження української історії, політології, історії правових і політичних учень. В ній він закликав співвітчизників боротися разом з іншими народами проти самодержавства, за свободу і децентралізацію суспільно — політичного життя.

¹ Франко І. Твори: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 45.

Тимчасові поліпшення загального стану сприяли сплескам творчого піднесення, але несподівана смерть від розриву аорти 20 червня 1895 року обірвала життя великого вченого і громадського діяча, політика Похований М. Драгоманов у Софії.

Дружина вченого і син Світозар брали в подальшому брали активну участь в українському русі.

М. П. Драгоманов значну частину свого життя, а саме 19 років, змушений був провести за кордоном, у еміграції. На жаль, на батьківщині, розділеній могутнішими державами, належного офіційного визнання його як інтелектуала, прихильника і генератора ліберальних поглядів та ідей — годі було й сподіватися. Та й не дивно: Російська імперія побоювалася вільнодумства. І саме на чужині (у Швейцарії, Австро-Угорщині, Болгарії) з'явилися з-під пера кращі праці Драгоманова — вже зрілого мислителя: „Турки внутренние и внешние” (Женева, 1876), „Шевченко, українофіли і соціалізм” (Женева, 1879), „Чудацькі думки про українську національну справу” (Відень, 1891). Будучи прихильником європейського позитивізму та раціоналізму, і беручи щонайактивнішу участь в інтелектуальному процесі на еміграції, М. П. Драгоманов невтомно досліджував та осмислював можливості реформування та розбудови існуючих суспільств, їх розвиток у соціальному та національному напрямках. Вбачаючи „головним ділом” у людській історії — невпинний суспільний розвиток, Драгоманов визнавав найважливішим *„поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний”*.

Функції держави, що є за Драгомановим чимось чужим і не притаманним для людства, у суспільстві „вільних індивідів” має виконувати „товариство-товариств”, що утворюється знизу з ініціативи самих таки „індивідуальних особистостей” — федеративна спілка з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад. Найближчим до свого ідеального соціального устрою Драгоманов бачив швейцарські кантони, де він прожив 15 еміграційних років.

Наукові дослідження М. Драгоманова, видатного українського мислителя як історика, політика, економіста й філософа, не лише стали надбанням того приватного, а й дали поштовх подальшому розвитку української суспільно-політичної думки. Його ідеї, як уже зазначалося, виявилися більш прийнятними на галицькому ґрунті, хоч зазнали їхнього впливу і діячі Наддніпрянщини, яким у роки національно-демократичної революції довелося розбудовувати державу.

Він вважав, що завдання кожної людини, як і народу, в пізнанні себе і в прагненні йти до цивілізації разом з цивілізацією, тобто підхід Драгоманова полягав у необхідності пов'язати український національний рух та його програму з європейськими ліберально-демократичними концепціями. Але пізнання себе вимагає високої національної самосвідомості, а рівень цивілізованості народу настільки

низький, що не дозволяє йому піднятися до самосвідомості, а, отже, до прагнення відродити свободу. Він писав, що українці багато втратили, бо коли більша частина народів Європи створювали свої держави, нам це не вдалося.

Громадська діяльність і творча спадщина М.Драгоманова забезпечили йому особливе місце в історії суспільно-політичної і правової думки не тільки України. Його можна назвати творцем своєї конституціоналістичної теорії, палким прихильником збагачення вітчизняної політики й права цінностями світового досвіду. „Драгоманов перший із російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну програму. перший блискуче й доступно пояснив зміст і значення конституційного ладу, особливо прав особи та принципів самоуправління” — даючи оцінку діяльності М.Драгоманова, зазначив П.Струве¹.

Ще ширше означив різнобічну діяльність М.Драгоманова на користь українського суспільства І.Франко, називаючи його „духовним батьком”, „великим критиком і бистрим, історично вишколеним умом”, „найбільшим публіцистичним талантом нашої нації”, „могутньою постаттю” і правдивим учителем².

Своєрідність М.Драгоманова як прогресивного політичного і громадського діяча криється перш за все в його широкому, поліаспектному підході до такого важливого поняття, як „конституціоналізм”, яке він нерідко доповнював, збагачував, інколи навіть ототожнюючи його з поняттям політичної свободи. Драгомановське розуміння конституціоналізму включало в себе такі чинники, як політична свобода суспільства і особистості, що реалізувалася через народне представництво в центрі, самоуправління на місцях, дотримання прав і свобод людини.

Великого значення з огляду на історичну перспективу і розвиток нинішньої суспільно-політичної ситуації у світі набуває уявлення М.Драгоманова про визначальний критерій і мету всіх різноманітних суспільних відносин: *„Основними для формування тих відносин, повинні бути поперед усього основні права чоловіка — свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань. віри й безвірства”*³.

Виваженим, діалектично та історично обґрунтованим було переконання вченого, що попри все ті відносини „ніколи в цілім світі не будуть шанобливо однакові”. Драгоманов чітко окреслив і можливості загальних революційних процесів. Він був упевнений, що будь-яка революція має в основі своїй політичний характер, міняє політичні форми панування, але „...не має сили сотворити новий лад суспільного життя, бо сей мусить органічно і звільна виростати з попередніх, як

¹ www.litopys.org.ua/kist/kistak.

² Франко І. Твори: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 45.

³ Драгоманов М. Вибране. — К.:Либідь, 1991.

дерево з даного ґрунту, а продиктувати його ніякими едиктами не можна”¹.

Сила історичного методу М.Драгоманова в тому, що вчений і публіцист умів органічно сприймати в єдності конкретного історичного процесу загальне й особисте, національне і вселюдське, індивідуальне й суспільне у їх найтіснішому взаємозв’язку.

Михайло Петрович Драгоманов показав, теоретично обґрунтувавши, що в такому поєднанні нема суперечності, і провів цей принцип через проблеми конституціоналізму, політичної свободи, прав людини, національного самовизначення, місцевого самоврядування, політичної боротьби, подав порівняльний нарис політичних ідей, намітив віхи поступу на майбутнє і створив всебічну і повну картину свого сьогодення.

Унікальність постаті М.Драгоманова можна вважати засновником національної політології, істориком, мислителем політичних і правових учень. Саме він створив нарисні добірки про розвиток політичних ідей у країнах Західної Європи, всебічно розглянувши теорію освіченого абсолютизму, лібералізму, і, запозичивши ряд основних прогресивних положень із декількох напрямків, подав концентроване обґрунтування своєї конституційно-правової доктрини. „Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачати напрямок духу світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас”, — так виводив він своє розуміння пошуку шляхів розвитку².

Найвищий прояв мудрості — осягнути закон об’єктивного розвитку політичної історії, відчутти його, підлаштуватися під нього, відповідати його вимогам і потребам, а це значить — єдино правильно визначити свої можливості і докласти максимум зусиль для їх реалізації. У цій мудрості концентрується увесь віковий досвід нації, а тому надзвичайно важливо скористатися ним як змога повніше. Звісно, розуміння і пізнання цих законів М.Драгомановим позначалося як зовнішніми обставинами, так і внутрішнім відчуттям.

Б.Кістяківський, відчуваючи помітний вплив ідей Драгоманова, значну частину своєї наукової діяльності присвятив редагуванню його багатотомної праці „Політичні твори”. У творчості Кістяківського, першого українського фахівця у галузі філософії права, тривалий час визначальною була проблема співвідношення соціальної та ліберальної ідей³.

Фундатори Української Академії наук Володимир Вернадський, Агатангел Кримський та Михайло Туган-Барановський значною мірою сприяли поширенню ідей Драгоманова в Україні. З-поміж міркувань Туган-Барановського варто особливо відзначити думку про здатність

¹ Драгоманов М. Вибране. —К.:Либідь,1991.

² Драгоманов М. Вибране. —К.:Либідь,1991.

³ Офіційне Інтернет видання www.litopys.org.ua/kist/kistak.htm.

науки розв'язувати соціальні проблеми (стаття „Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію”). Водночас суттєвим було обґрунтування важливої ролі приватної власності у системі економічних відносин. Позиція Туган-Барановського в цьому питанні вирізнялась від різного виду соціалістичних підходів. „Сучасне людство, — писав він, — не може обійтися без цього стимулу господарської енергії. Тому припинення дії приватногосподарської системи було б рівнозначне економічному, культурному і взагалі соціальному занепадові”. М.Туган-Барановський спробував проаналізувати проблему вагомості ролі особистості в політекономічному контексті. „Правда, — говорить він, — що інтереси різних суспільних класів різні, і, стоячи на точці зору кожного з цих суспільних інтересів, доводиться висувати на перший план різні завдання теоретичного дослідження. Але є можливість піднятися над цією відмінністю інтересів, знайти таку точку зору, з якої практичні висновки науки повинні бути обов'язкові для всіх суспільних груп, незалежно від їх приватних інтересів”¹. Таким визначальним принципом учений вважав людську особистість. „Центральною ідеєю сучасної свідомості, — стверджував він, — є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості. Усяка особистість є верховна мета у собі, через що всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста або землевласника, а людини взагалі, незалежно від приналежності її до того чи іншого класу”.

Класичний принцип пріоритет прав особи розвиває Михайло Драгоманов у своєму конституційному проекті під назвою „Вільна спілка”. На перше місце ставиться ідея формування держави на засадах політичної свободи, розтлумачуючи останню, як систему прав людини і громадянина, недоторканність особи, життя, приватного листування, національності (мови); як свободу совісті, друку, об'єднань, носіння зброї, вибору житла і занять, а також право позову на посадову особу чи відомство та супротиву незаконним діям чиновників. Рівність усіх у громадянських правах та обов'язках не може бути скасована жодним законодавчим актом. Концептуальна домінанта такого співвідношення громадянин — суспільство — держава, постійно присутня у всіх політологічних працях Драгоманова. Не випадково для обґрунтування цього принципу він активно залучає досвід демократичних країн (зокрема, праця „Швейцарська спілка”)².

Самоврядування, це основа демократичного суспільства. Саме тому інститут самоврядування є не лише форма децентралізації

¹ Інтернетсайт // www.politik.org.ua/vid/bookscontent

² Драгоманов М. Швейцарська спілка — Женева, 1892.-32с.
Інтернетсайт // www.testster.kyivlib.org.ua/npu/dragomanov

держави, а й слугує механізмом суспільно-політичного ладу. Цих засад дотримується М. Драгоманов, у концепції якого ключове місце посідає громадянин та громада. Організація влади будується за принципом „знизу догори”, де всі інститути самоврядні та діють за схемою: громадянин — громада — волость — повіт — область — держава (лише державні органи не є самоврядними), тобто у схемі організації місцевого самоврядування закладена так звана громадянська модель, що згодом стає основою Європейської хартії місцевого самоврядування¹.

Михайло Драгоманов, власне, був засновником термінологічної традиції в цьому напрямку. Драгоманов говорив про себе, що він є космополіт і патріот; людина світу, але разом з тим український патріот — і більше за нього тоді не зробив ніхто для України. Це не якесь самовизначення, а реальна річ².

Своїм впливом на український національний рух М. Драгоманов може зрівнятися лише з Т. Шевченком, М. Костомаровим, В. Антоновичем і М. Грушевським. Проте особа ця надзвичайно суперечлива. За життя він мав феноменальну популярність: його поважали навіть опоненти з числа діячів київської „Старої Громади” (з якими він остаточно розійшовся у 1887 р.), польські політики і російські революціонери³.

Проте після смерті ставлення до його особи набуває більшої критичності і навіть його послідовник І. Франко вже в 1900 р. гостро розкритикував погляди свого вчителя. Негативні оцінки творчості М. Драгоманова переважають після невдачі українських визвольних змагань 1917-1921 рр. Розпочинаючи з 50-х років, позитивне трактування його особи знову починає домінувати, причому навіть радянські історики (Р. Іванова) роблять свій внесок у цей процес (наголошуючи на важливості пропаганди ним соціалістичних ідей і на негативному ставленні М. Драгоманова до націоналізму)⁵⁰. Переломним у ставленні до нього виявився 1991 р., коли в Києві відбулася гучна конференція на його честь, а в періодичних виданнях з'явилася ціла злива публікацій про нього. Внаслідок цього трактування творчої спадщини М. Драгоманова набуло виключно позитивного забарвлення.

Оскільки ідеї М. Драгоманова відмовляли в приналежності до українства шляхті й буржуазії, саме завдяки йому остаточно сформулювалася теза про „селянськість” української нації. Попри весь свій скептицизм стосовно культури, він все ж визнавав за нею вплив на політику.

¹ Інтернетвидання // www.revolution.allbest.ru/history/00002973_0

² Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991.

³ Костомаров М. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К.: Либідь, 1994.

Михайло Драгоманов у своїй праці „Чудацькі думки про українську національну справу” переконує, що сама по собі думка про націю не може привести людство до свободи та правди для всіх. Необхідно шукати чогось іншого — загальнолюдського, що було б вище над усіма національностями та згармонізувало їхні відносини. Проте ця ідея „космополітизму і людства” зовсім не суперечить ідеї національності, а лише творить її вищий порядок. Подібний підхід сповідували і Б. Кістяківський, В. Вернадський, А.Кримський, висуваючи свої концепції організації української науки. З огляду на це має сенс процитувати лист Вернадського до Кримського на його 70-річчя: *„Моя наукова робота для мене, а власне і для Вас, стоїть на першому місці, але культура українського народу рідною мовою, наукова його творчість і думка цією мовою в критичний момент історії нас об'єднала”*¹.

Особливе місце в ідеях український лібералів посідає питання моральності і співвідношення засобів боротьби та її мети. Зокрема, Драгоманов зробив значний внесок в популяризацію етичних засад політичної діяльності. Його знаменита фраза про те, що політика вимагає чистих рук, стала домінантою руху значної частини української інтелігенції.

Політико-правова думка М. Драгоманова не однаково оцінюється різними представниками української політичної думки. Його доктрину різко засуджував Дмитро Донцов, один з ідеологів українського-націоналізму. А проте соціалізм Драгоманова, його орієнтація на народні маси й співробітництво з прогресивними силами всіх націй були чи не єдино можливими орієнтирами в умовах невисокої культури населення та відсутності української політичної еліти. Це був закономірний етап у розвитку українського національного руху².

Плідна й багатогранна діяльність М. Драгоманова залишається взірцем служіння (в його ж таки розумінні) української нації. А сам він належить до грона тих, хто став сіллю землі української.

Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт звання освіченим народом. Драгоманов для нас є чимось більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління, згадував І.Франко³.

¹ Інтернетсайт // www.politik.org.ua/vid/bookscontent

² Донцов Дмитро. Шевченко і Драгоманов // Слово і час. — 1992. — № 6. // інтернет видання // www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar

³ Франко І. Твори: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 45.